Nina Goga og Anders Johansen

Pålitelig kunnskap, engasjerende språk

Reliable knowledge, engaging language

Tidsskriftet Sakprosa

Bind 11, Nummer 3

© 2019

For mange barn og unge er nettkommunikasjon av ulikt slag ofte den lettest tilgjengelige kilden til kunnskap om mye av det de lurere på. Den store utfordringen er da at nettet er blitt et sted der hvem som helst, uten særlige faglige kvalifikasjoner, kan publisere hva som helst uten å måtte forholde seg til portvakter av typen redaktører og fagkonsulenter, og at det derfor er fare for spredning av en forvirrende blanding av sant og usant. Når møteplasser som aviser og tidsskrifter svekkes, oppstår det også tendenser til fragmentering av det offentlige ordskiftet i «ekkokamre» der selv de mest forskrudde oppfatninger kan reproduseres uten motforestillinger.

For folk flest, og særlig for barn og unge, kan det i en slik situasjon være vanskelig å skille mellom pålitelig og upålitelig kunnskap, mellom informasjon og desinformasjon. Når vidt forskjellige påstander om virkeligheten stadig blir gjentatt, men uten å bli konfrontert i oppklarende debatt, utvikler det seg i stedet en generell mistillit til kunnskapens forvaltere. De etablerte journalistiske og vitenskapelige institusjonene har ikke gått fri av denne mistilliten. Dermed er det blitt lettere å avfeie dem som produsenter av «fake science» og «fake news». I saker av stor betydning for hele samfunnet – fra kampen mot klimakrisen til kampen for meslingevaksinen – er det klart at slik undergraving av pålitelig kunnskap kan få til dels svært alvorlige konsekvenser.

Seriøs sakprosa av alle slag er bidrag til striden om kunnskap og sannhet. Først og fremst gjelder det å holde kvalitetskravet høyt, og insistere på visse standarder for dokumentasjon og faglig etterrettelighet. Men dernest gjelder det å kunne begrunne sitt ærend. Interesser som ser seg tjent med at kravet til sannhet blir svekket, har visst å møte kritikk mot egne løgner ved hjelp av utflukter om «alternative fakta» eller om fakta som «et spørsmål om følelser»: Verden kan ses på mange måter; ingen har monopol på sannheten; alle må ha rett til å hevde sin egen versjon. I dette har de lagt seg tett opp til en kritikk som i nyere tid er framkommet fra innsiden av de mest ærverdige

kunnskapsinstitusjonene, særlig fra universitetenes humanvitenskapelige miljøer: All virkelighet er språklig konstituert; det finnes ingen objektiv sannhet «der ute», uavhengig av språkbruken vi inngår i; målet kan ikke være å avgjøre hvem som har rett, men å bidra til mangfold ved å sørge for at alle får komme til orde med sin egen virkelighet. Ved å problematisere skillet mellom fakta og fiksjon har en radikal, antiautoritær kunnskapskritikk kommet i skade for å gjøre saken enklere for de nye autoritære kunnskapsfiendene. Med alternativ-høyres angrep på vitenskapssamfunnet og nyhetsmediene er det plutselig blitt klart at tiden er kommet til å besinne seg på disse oppfatningene om språk og virkelighet.

Forsvaret for kunnskapen kan ikke i dag gå ut på å gjenreise respekten for faglige autoriteter, eller forsøke å gjenopprette tilliten til påstander framsatt i et upersonlig spesialistspråk. Seriøs kunnskap er alltid usikker, provisorisk, omdiskutert. Når det sies at «nyere forskning har vist ...», er det grunn til å være i kritisk beredskap fremdeles – ja, mer enn noen gang: Jo mer forvirrende kunnskapssituasjonen er, desto mer er det om å gjøre at flest mulig har innsikt i kunnskapsdannelsens betingelser og begrensninger, slik at de selv blir i stand til å foreta en mest mulig kvalifisert vurdering av troverdighet.

Hvis sakprosa for barn og unge skal kunne bidra til dette, må det være ved å ruste dem til å leve med usikkerhet og uenighet – uten å miste troen på det hele og avvise alt sammen som «fake», og uten å søke tilflukt i forenklende «alternative» konspirasjonsfantasier. Dette kan bare skje gjennom valg av framstillingsform. Som Jonas Bakken påpeker i dette nummeret av *Sakprosa*, vil en kunnskap som tar form gjennom samtalelignende utvekslinger ofte kunne gi bedre forutsetninger til å håndtere en kompleks virkelighet, enn enkel belæring. Som Nina Goga påpeker, er det når teksten ikke bare framstår som lukket konklusjon, men i samme vending også tydeliggjør hvordan den er blitt til – hva slags kilder den består av og hvordan de er satt sammen – at den

mest effektivt setter leseren i stand til selv å samle fagkunnskap og kople den til egne erfaringer.

Forsvaret for kunnskapen kan ikke i dag gå ut på å avvise eller overse spørsmålet om språklig formidling. At ordene ikke er identiske med tingene de viser til, er ofte blitt sett som en avgjørende begrensning for en kunnskap som jo alltid blir til gjennom ord, for slik kan det se ut til at ordene kommer imellom oss og tingene og hindrer oss i å se dem som de virkelig er.

Som reaksjon på dette problemet kan man gå inn for å skjære ned på den språklige formuleringen, gjerne helt til det enkle, tallmessige uttrykk, for på den måten å redusere avstanden til tingene selv. Alternativt kan man resignere på ambisjonen om å nå fram til tingene, og erklære at kunnskapen aldri kan være noe annet enn en språklig konstruksjon som ikke kan sies å være sannere eller mer virkelighetstro enn en hvilken som helst annen.

I begge tilfeller blir det regnet som en defekt ved kunnskapen at den er språklig formidlet. Men dette kan også ses på en annen måte. De språklige formene er ikke defekter, men ressurser, framgår det da. Som intellektuell teknologi er språket nettopp vårt fremste middel til å gjøre oss kjent med verden. Slik sett er det ikke en avstand og en forhindring, men en forbindelse. Å skrive sakprosa – for forskerkolleger eller for barn og unge – er å skrive seg inn på virkeligheten, eller å skrive den fram. Oppgaven består da ikke i å skjære ned på det språklige uttrykket eller resignere overfor det, men i å ta sikte på en mest mulig intensiv utnyttelse av de mange slags ressurser til klargjøring og forståelse som skriftspråket inneholder.

Å forsvare kunnskapen må i dag bety at vi insisterer på en ide om objektiv sannhet som et fjernt men likevel forpliktende mål. Den endelige og ubetvilelige sannheten kan vi fint klare oss uten, men ikke sannheten som et felles, kanskje uoppnåelig ideal som det likevel gir mening å strekke seg etter. Uten enighet om noe slikt, er det umulig å argumentere for at noe er sannere

enn noe annet. I så fall gir det ingen mening å ta fatt i en motstander og hevde at vedkommende tar feil. Det eneste man da har å gjøre, er å ta til etterretning at andre mennesker holder seg med andre sannheter – og så innse at de alle sammen må regnes som like gode, hver på sine premisser og for sine formål. Under slike betingelser opphører debatten som fører oss sammen på forpliktende vis, og som bringer oss videre i retning mer avansert kunnskap. Nå er det å regne som et autoritært overgrep om noen skulle hevde at de selv har rett og at andre tar feil. Det eneste rimelig respektfulle man nå kan foreta seg, er å akseptere at andre gir uttrykk for sitt eget syn på tingene – alle ut fra seg selv, og forbi hverandre. Toleranse er ikke til å skille fra likegyldighet, i denne typen pluralisme: Hvis vi ikke kan bedømme hverandres synspunkter som mer eller mindre sanne, kan vi heller ikke angå hverandre som kritikere eller meningsmotstandere.

Mer problematisk er likevel mangelen på ydmykhet. Som Åsa Wikforss nylig har påpekt, er det nettopp fordi sannheten er objektiv at man ikke bør være skråsikker. Om man er aldri så overbevist, er det klart at man kan ta feil. I vissheten om at alle kan ta feil, ligger det et krav om åpenhet for innvendinger. Slik er det ikke med rent subjektive sannheter. «Jag kan inte ha fel när det gäller hur broccoli smakar för mig.»ⁱ Hvis alle sannheter var subjektive på samme måte som denne, ville ingen hatt grunn til å ta inn over seg motforestillinger fra annet hold.

Med dette som bakteppe – at skillet mellom pålitelig og upålitelig kunnskap er i ferd med å utviskes eller tilsløres, og at det å skrive sakprosa er å skrive seg inn på virkeligheten – kan det være interessant å se nærmere på hvordan tekster som formidler kunnskap til barn og unge plasserer seg i de ulike spenningsfeltene – både før og nå og kanskje også i forhold til ulike aldersgrupper. Vi kan for eksempel ta utgangspunkt i begrepene faktabok, faglitteratur og sakprosa for barn og unge. De tre merkelappene kan i ulike

sammenhenger bli brukt om hverandre og som markører for ulike holdninger til kunnskap eller til hvordan kunnskap kan formidles.

Begrepet faktabok, som nok var hyppigere brukt før enn nå, gir signal om at den kunnskapen som formidles kan sammenfattes i tall, størrelsesforhold, tidslinjer og stedsangivelser. Kunnskapen blir formidlet som påstander heller enn som resultat av undersøkelser. Illustrasjonene fungerer først og fremst som støtte og dokumentasjon. Bruk av foto og en realistisk illustrasjonsstil dominerer. Typiske eksempler på slike bøker har vært de som omhandler naturfaglige emner, oppfinnelser og oppdagelser, men også biografier der historiske merkesteiner i den biografertes tidslinje har vært hovedingrediensen. Historisk var slike bøker like gjerne rettet mot eldre som yngre barn, men i dag er nok dette bøker som primært retter seg mot yngre lesere.

For å få frem nyanser mellom bøker som passet til merkelappen faktabok og bøker med mer forklarende tekst og mer variert bildemateriale, ble merkelappen fagbok eller faglitteratur for barn og unge viktig å ta i bruk. I dette ble vekten skjøvet fra fakta til fag, fra det enkelt målbare eller observerbare til det å forstå fagområder i en større sammenheng. I større grad legges det i bøker som faller inn under denne merkelappen, vekt på å vise frem at kunnskap er avhengig av sammenhenger og at kunnskap kan justeres eller endres som følge av nye undersøkelser, oppdagelser eller perspektiv. Ikke bare kan tall som viser endringer i havnivå eller mengde is som smelter endre seg med nye funn som gir nye opplysninger, men konsekvensene av disse målbare faktaene avhenger også av hvem man er opptatt av at blir berørt av endringene. Når faglitteratur for barn og unge viser hvordan kunnskap fremskaffes og utvikles, gir den også leseren mulighet til selv å oppsøke kilder til kunnskap for å finne ut mer eller for å sjekke opplysninger. Andelen bøker for barn som forstår kunnskap og kunnskapsformidling slik det her er skissert, har økt de siste tiårene. Vi finner også at slike bøker, gjerne noe avhengig av emnet, henvender seg både til yngre og eldre barn og unge. Bøker om vikinger og

vikingtiden, som Unn Pedersens serie (2009-2017), henvender seg til spennings- og historieinteresserte lesere i 10-12 årsalderen, mens Harald Skjønbergs bøker om attentater og terror har litt eldre barn som målgruppe.

Når begrepet *sakprosa for barn* er blitt tatt i bruk de siste årene, på bekostning av betegnelser som «faktabøker» eller «faglitteratur», henger det sammen med tydelige endringer i litteraturen selv. Målgruppen for mange av utgivelsene er eldre enn tidligere, gjerne det som blir kalt unge voksne, kunnskapen som formidles er mer kompleks og ofte knyttet til emneområder det ikke har vært vanlig å eksponere unge lesere for, og det visuelle uttrykket er i mange tilfeller mer estetisk utforskende og utfordrende enn dokumenterende. Kanskje kan vi si at disse tekstene krever mer av leseren enn faktabøkene gjør. Når komplekse og gjerne utfordrende emner formidles gjennom en leken holdning til litterære og visuelle virkemidler, krever det at leseren enten gjøres eksplisitt oppmerksom på dette av avsenderen eller at hen allerede er i besittelse av en velutviklet tekstkompetanse. Kritisk refleksjon forstått som evnen til å overvåke ulike fremstillingsformer og ikke minst møtene mellom disse, er en del av denne kompetansen. Å utgi sakprosa for barn og unge innebærer i dag å ta ansvar for at leseren blir gitt anledning til å bli oppmerksom på hvordan språket, det verbale så vel som det visuelle, er en intellektuell teknologi som former og formidler kunnskap og som det er nødvendig med en åpen og kritisk holdning til gjennom synliggjøring av kilder og beveggrunnene for måtene de er brukt på.

Bidragene i dette temanummeret dekker et bredt register av sakprosa for barn og unge. Noe av materialet som er undersøkt har fellestrekk med fakta- og fagbøker, mens annet først fanges opp av den videre betegnelsen sakprosa. Selv om det teoretiske rammeverket for artikkel er delvis forskjellig, har de alle det til felles at de undersøker hvilke strategier for kunnskapsformidling som kjennetegner de ulike eksemplene og diskuterer hvorvidt disse strategiene kommuniserer tydelig med leseren både når det gjelder

avsendernes ståsted, det være seg kunnskapssyn eller verdigrunnlag, og om det tas høyde for leserens erfaringsbakgrunn og tekstkompetanse.

Jonas Bakken har tatt for seg en enkelt bok, nærmere bestemt *Grønne greier. Om natur og miljø og sånn* (2018) av Ole Mathismoen og Jenny Jordahl. Det meste av boken har riktignok vært publisert tidligere som ensides tegneserier i *Aftenposten junior*. Bakkens siktemål med artikkelen er å undersøke hvordan teksttypen dialog blir brukt for å presentere en natur- og miljøtematikk for unge lesere. Utgangspunktet for undersøkelsen er at dialogen er en teksttype med et stort potensial for å skape tekster som også er dialogiske i bakhtinsk forstand og at en slik framstilling av miljøtematikk ifølge forskning om utdanning for bærekraftig utvikling er viktig for å forberede barn og unge på å møte framtidens utfordringer. Det Bakken finner er imidlertid at *Grønne greier* er en utpreget monologisk tekst og at boken kan motvirke sine egne uttalte ambisjoner om å inspirere barn og unge til å leve mer miljøvennlige liv.

Eva Maagerø og Anne Marie Øines undersøker fire bøker som alle belyser hvordan barn blir til. Med artikkelen ønsker de å svare på hvilke litterære strategier som benyttes for å informere leserne, og på hva en analyse av bilde og verbalspråk av utvalgte oppslag kan si om fordelingen av informasjon i de to modalitetene. Analysene viser at flertallet av bøkene benytter en tydelig fortellingsstruktur og at det sannsynligvis er enklere å ta opp seksualitet gjennom modaliteten verbalspråk enn gjennom bilde.

Nina Gogas artikkel bidrar først og fremst til den teoretiske diskusjonen rundt hvordan man kan analysere sakprosa for barn og unge. På bakgrunn av en gjennomgang av eksisterende forskning foreslår Goga et analyseverktøy. Hun prøver også ut dette verktøyet i møte med tre av bøkene som i 2017 ble kjøpt inn gjennom Kulturrådets innkjøpsordning for ny sakprosa for barn og unge. Analysene av de tre bøkene viser at de alle legger til rette for at leserne aktivt

kan engasjere seg og delta i kunnskapsfeltet gjennom varierte måter å organisere og presentere kunnskap på.

I tillegg til de tre artiklene inneholder temanummeret også anmeldelser av to nylig publiserte internasjonale fagbøker om sakprosa for barn og unge. Anna Karlskov Skyggebjerg, som selv har publisert sentrale fag- og forskningstekster om sakprosa for barn, har anmeldt Joe Sutliff Sanders *A Literature of Questions. Nonfiction for the Critical Child* (2018). Mens Sanders henter sine eksempler fra eldre og nyere amerikansk litteratur, har Sebastian Schmideler og flere andre tyske forskere reflektert over kunnskapsformidling i østtysk barne- og ungdomslitteratur i boken *Wissensvermittlung in der Kinder- und Jugendliteratur der DDR: Themen, Formen, Strukturen, Illustrationen* (2017). Denne boken blir her anmeldt av Nikola von Merveldt, som selv har publisert det betydningsfulle kapittelet «informational picturebooks» i standardverket *The Routledge Companion to Picturebooks* (2018).

ⁱ Åsa Wikforss: *Alternativa fakta. Om kunskapen och dess fiender*. Stockholm 2017, s. 54.